

ոճովը գծուած, անոր պէս իւր մէկ անկիւնը մասնաւոր շրջանակի մը մէջ կար գրուած, 7 տող արձանագրութիւն մը, Մանուէլի ամբողջ պատմութիւնը, որ էր

“Էմանուէլ
Որդի Պոզոսի Շաշեան
եւ բժիշկ արքունի
Եսեկալ, յամի Տեառն 1775
Գեկտեմբեր 25

Նկարեալ յամի Տեառն 1852
Մարտ 4:”

Յաւախ է որ մեր այն ատենի հրապարակային թերթերը լուծեան թանձր քողով մը կը ծածկեն այս մեծ բժիշկը եւ միայն Յովսէփ Վարդանեան (Վարդան Բաշա) իւր Մենմուշը Էմանուէլ հայտատու Թուրքերէն թերթին 1858 Յունուար 11 թիւոյն մէջ, անոր մահուան առթիւ կը գրէր քանի մը տող, զոր Մանուէլ բժշկին պատմութեան մէկ կարեւոր էջն համարելովս, կ'ընդօրինակեմ՝ հոս նշմոյթեամբ.

“Միւտատէթը մետիտէտէն պէրիւ մահ պէյը հիւմայունու հաղրէթը Շահանէտէ թէպապէթի իլէ մէշուր վէ միւֆթէիթի օլան հէզաթէթլու Շաշեան թապիկ Մանուէլ ազա ճէնապլէրի, ֆաղիլէթ, տիանէթ, վէ սէվապլէ իմար իթտիլի ուզուն էօմիլին նէթիճէսինէ պա էմուլլահ վապ օլուպ, մահը հալին աօգուզունձու. բէնշէնպէ կիճէսի, վէֆաթը վուգուի իլէ իրթիհալը տարը պագա

իլլէմիշ տիւր. Միւլէվէֆայը մումայիլէյհին մէշուտու ամմէ օլան սրֆաթը մեմուհէսի, պէնտէկեանը գատիմիլի Շահանէտէն պուլունմարը վէ Տիւզ օղու խանէտանը միւթէն պէրինէ օլան գարապէթի, վէֆաթընտան հաթըլ իտէն քէտէր վէ մաթէթի թաամիմ իտիւպ, պէր վէճհը թաղէլէթ պէյանը հալէ իպթիտար օլունմուշ տուր:”

Թարգմանութիւնը,

“Արքունի կայսերական պարստան մէջ իւր բազմամեայ բժշկութեամբն հուշակաւոր, երեւելին Շաշեան Մանուէլ ազա, առաքինութեամբ, կրօնասիրութեամբ եւ բարեգործութեամբ անցուցած երկար կեանքին վախճանն հասնելով, ամսոյ 9ին հինգշաբթի գիշեր առ Աստուած փոխեցաւ: Հանգուցելոյն հանրածանօթ գովելի բարբը, կայսերական կառավարութեան վաղեմի հաւատարմներէն գանուիլը, եւ Տիւզեան նշանաւոր գերգաստանին հետ ունեցած խնամութիւնը, անոր մահուան առթեմ սուգն ու թախմութիւնը հանրային ընկելով, մեր եւս կը համարձակինք մասնակցիլ այն սոգոյն:”

Այս բժիշկն էր ահա զոր ուզեցի ներկայացնել, այս բժիշկն որ Յովսէփ Օղուլլուխեան, Միքայէլ Բեառնէ Տէր Պետրոսեան, Անդրէաս Փոփոյիլէ, երեւելի բժշկաց ժամանակակից եւ վաստակակից ըլլալով դարուս սկիզբը, գրեթէ առաջին զաւակն եղաւ Թուրքիոյ հայ բժշկութեան:

ՏՕՔԹ. ՎԱՆԱՄ Ե. ԹՈՐՈՒՄԵԱՆ



Գ Ր Ա Կ Ա Ն

NOUVELLES SOURCES DE MOÏSE DE KHOREN.

VI.

Moïse de Khoren et Procope.

Salluste, l'historien de la guerre contre Jugurtha, se trouve amené à nous donner son opinion sur l'origine des Maures.¹ Ils descendent selon lui des Perses, des Mèdes et des Arméniens, qui faisaient partie de l'armée d'Hercule, et qui passèrent d'Espagne en Afrique après la mort de ce héros.² Cinq

¹ De bello Jugurtha. XVIII.

² Saint-Martin a consacré un long mémoire à défendre, au moins dans ses grands traits, l'opinion

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԱՂԲԵՐԷ Մ. ԹՈՐՈՒՄԵԱՆԸ Զ.

Մ'ոչսու խորհնացի եւ Պրոկոպիոս:

Սալուստիոս՝ Երկուրթայի դէմ մղուած պատերազմին պատմիչը, այն առթիւ իրեն կարծիք կը յայտնէ Մաւրիտանացոց ծագման մասին: Ըստ իրեն՝ Մաւրիտանացիք սերունդ են Պարսից, Մարաց եւ Հայոց, որոնք Հերակղեայ բանակին մէջ էին, եւ այն գիւցաղին մեռնելէն ետքը Սպարթայէն Աֆրիկէ անցան: Հինգ դար վերջը յայն պատմիչն

¹ Սալուստիոսի յայտնած պատմութիւնը:

² Սեն-Մարտին, երկար ուսումնասիրութիւն մը հուրած է պաշտպանելու գոնէ յետեւեալ Սալուստիոսի

jourd'hui à l'état-major de Bélisaire; il resta même dans la province reconquise sur les Vandales après le départ de l'illustre général. Dans ses courses à travers le pays, il a certainement visité la ville de Tigisis, et vu la vieille forteresse (*φρούριον*) que l'on disait avoir été construite par les Cananéens. C'est là qu'il vit également les deux stèles ou colonnes de marbre blanc, sur lesquelles était gravée en caractères phéniciens et dans la langue des Phéniciens l'inscription qu'il rapporte. Il sait que ces stèles se trouvent près de la grande fontaine de Tigisis.² Tous ces détails doivent être d'une rigoureuse exactitude et trahissent le témoin oculaire. Ils concordent pleinement avec l'état actuel des lieux. Le site de Tigisis a été reconnu au village actuel de Taourga, à une vingtaine de kilomètres au S. E. de Dellys.³ Au pied des ruines de la vieille forteresse, jugée aujourd'hui encore presque inaccessible, la grande fontaine continue de couler. Dans le mur qui l'encloît, des débris antiques, dont un bas-relief déjà publié, sont encastés.⁴ On y découvrira peut-être un jour les deux stèles avec inscription punique que vit Procope.

Celui-ci était bien incapable de déchiffrer une inscription phénicienne ou carthaginoise, et il est plus que probable que tous les gens du pays se trouvaient, à cette époque, dans le même cas. Nous sommes donc forcés d'admettre qu'il aura été la dupe de quelque prétendu savant local qui, sans doute après un entretien sur l'origine cananéenne des Maures, lui aura montré et expliqué une inscription de nature à le confirmer dans ses idées. Procope n'a pas été le dernier à qui soit arrivée pareille aventure. Quoi qu'il en soit, il inséra en toute confiance sa découverte archéologique dans son livre sur la guerre des Vandales qui fut publié vers 550 ou 551.⁵

Ce n'est donc point une tradition courante qui a été reproduite par Procope; c'est un fait nouveau qu'il a rapporté de ses

գորովարին մեկնելն ետքն ալ կեցաւ ինքը Վանդալաց ձեռքէն յետոյ զբաւեալ գաւառաց մէջ, երկրին մէջ բարձ իւր շրջագայութեանց ժամանակ անուշտ այցելած է Տիգրիսի քաղաքը՝ եւ տեսած աւոր հնագոյն ամրոցը (φρούριον) որուն համար կ'ըսուէր թէ Բանանացիներէն շինուած ըլլայ: Հին տեսած է նաեւ սփռակ յարմար երեսս ինչեքը, որոնց վրայ գիւղիկաւ գտնուել է փակիկէցաց լեւառս առաւելած էր՝ այն արձանագրութիւնը, որուն վրայ կը խօսի: Դասեմք է իրեն որ այս րիւսները կը գտնուէին Տիգրիսի մէջ ալեքէ մաս: Այս ամեն մանրամասնութիւնը հարկ է որ ամենամեծ ճշգրտութիւն ունենան, եւ ականատես վրայ մը կը մասնեն: Բոլորովին ալ կը համաձայնին տեղեաց այժմու վիճակին հետ: Տիգրիսի գիւղը ծանշուցուցաւ որ այժմու Տաուրգա գիւղին տեղն է, որչոյ զիւսէն իւր քան հաշարմութիւն հեռու ըզպ ի հարաւ-արեւելք: Հին երկրին աւերակաց ստորուն որ ցայսօր ալ գործէ անմատոյց կը համարուի, տալուին կը բոլեւ անհարկիւրը: Չայն պատուր պարպին մէջ աղուցուած են հին բերդերը, որոնց մէկ բարձրագոյնը արդէն հետաքարուած է: Թերեւս որ մ'ալ գտնուին հին այն երկու սիւները փեւթիկական արձանագրութեամբ, զոր տեսած է Պրոկոպիոս:

Պրոկոպիոս բոլորովին անկարող էր փեւթիկերէն կամ կարճերոսական արձանագրութիւն մ'ընթեռնուլ, եւ շատ հաւանական է որ նոյն վիճակին մէջ էին այն ժամանակ երկրին բոլոր անձերը: Ուստի ստիպուած ենք ընդունիլ որ զո՛հ եղած է տեղական կարծեցեալ քանոյն մը խաբէութեան, որ անուշտ Մաւրիտանացաց քան նաեւ ծագումն ունենալուն վրայ խառնկուածիւն մ'ընթեռն ետքը՝ իրեն ցուցուցած եւ միւսնաձ ըլլալու է արձանագրութիւն մ'որով զինքն իր կարծեաց մէջ հաստատել կարենայ: Միայն Պրոկոպիոս չէ՝ որուն այս տեսակ պատահար մը դիպած ըլլայ: Չինչ եւ ինչ՝ ամենայն փառահաւթեամբ իւր հնախապական դիւար մուծեց իրեն Վանդալաց պատերազմին վրայ գրած զրգին մէջ՝ որ ըլլս տեսաւ 550 կամ 551ին:

Ուստի պարզ աւանդութիւն մը չէ այն զոր կրկնած ըլլայ Պրոկոպիոս, բոլորովին նոր իրողութիւն մըն է զոր բերած է Վիգիլիէ իւր աքշաւանդը:

¹ Ένθα στήλαι δύο ἐν λήθον λευκῶν πεποιημέναι ἀγχι κρήνης εἰσι τῆς μεγάλης, γράμματα Φοινικικὰ ἐγκολλημένα ἔχουσαι τῇ Φοινίκων γλώσσῃ λέγοντα ὠδε. De bell. Vand. II, 10.

² Un peu plus loin (c. 13) il est de nouvelle question de la fontaine de Tigisis, dont la situation est fort exactement décrite.

³ Plusieurs savants modernes, dont Movers, confondent encore Tigisis avec Tingis (Tanger). Cette erreur paraît remonter à la traduction latine du texte de Procope par Grotius.

⁴ Ch. de Vigneral, Ruines romaines de l'Algérie. Kabylie du Djurdjura. Paris. 1868, p. 8 sv.

⁵ Krumbacher, Gesch der byz. Litter, p. 42.

¹ Աւանդութեան մը չէ, որով զինքն իւր արձանագրութեան մէջ աւանդական մէկն է, որ ունին նշանագրութեան փեւթիկական քաղաքեալ ի լեզու փեւթիկէցաց, որ ունին այսպէս . . .

² Բնի մ'եղքը (չէ. Գ. Գ.) նորէն կը մտնէ Տիգրիսի աղբիւրը, որուն գիւղը շատ մընչ նկարագրուած է:

³ Շատ մը նոր գիտնականք, ի միջ այլոց Մաւրիս, կը լինի մէկ ճիշդութիւն հետ (Թանգեր) Այս փառային սկզբնապատճառն եղած կ'ընտելայ Պրոկոպիոսի բնագրին լատին թարգմանիլը՝ Գրոտիոս:

⁴ Ք. Վ. Վիգիլիէ, Հռոմեական աւերակք Վանդալիոյ, քաղաքական ճարտարապետ, Փարիզ 1868, էջ 8 եւ չէ:

⁵ Գրոպիոսի մը, Պրոկոպիոսի, Բիւզանդական Մատենադարան, էջ 42:

campagnes d'Afrique et dont il enrichit les connaissances humaines. Evagrius a raison de dire qu'avant lui personne n'avait parlé de cette inscription. Mais alors la question se présente comme très-importante au point de vue de la critique des sources de Moïse de Khoren. Celui-ci nous raconte en effet (I, 19) que les Cananéens fuyant devant Josué se réfugièrent à Agram (?), et que le fait est attesté par l'inscription suivante, que l'on peut voir aujourd'hui encore en Afrique, gravée sur des colonnes: Nous, princes des Cananéens, mis en fuite par le brigand Josué, sommes venus habiter ici.¹

Au premier aspect, nous trouvons bien là un extrait du récit de Procope. Une comparaison minutieuse des textes fait cependant ressortir quelques différences dignes d'être prises en considération. D'abord le mot Cananéens ne figure pas dans le passage de Procope, où sont seulement cités deux peuples de la Palestine, les Gergéséens et les Jébuséens (*Γεργεσαῖοι τε καὶ Ἰεβουσαῖοι*). Les fugitifs n'y sont pas non plus qualifiés princes (*βασιλευσιν*); c'est le peuple tout entier (*ὁ λαός*) qui abandonne le pays. D'après Procope la contrée où se réfugièrent les Cananéens est la Libye (*εἰς Λιβύην ἐστάλησαν*); Moïse, au contraire, qui emploie ailleurs le mot *Լիբի* (II, 2), se sert ici d'autres expressions: *Ագռա*, que nous expliquerons plus loin, et *ափրիկեցիք*; ces termes ne se retrouvent plus dans l'Histoire d'Arménie. Il n'est pas dit par Moïse que les colonnes étaient au nombre de deux et Josué n'est point appelé fils de Navé dans le texte arménien de l'inscription. Nous pourrions encore ajouter quelques menus détails; mais ce qui précède est déjà plus que suffisant. Pour quiconque a étudié la manière dont Moïse de Khoren utilise ses sources, il est clair que le récit de l'historien arménien ne dérive pas directement de celui de Procope. En d'autres termes, le livre de Procope n'a point servi de source à Moïse de Khoren. Entre les deux auteurs, il y en a un troisième qu'il s'agit maintenant de chercher.

Parmi les historiens qui ont reproduit le fait avancé par Procope et le texte de l'inscription, les uns, comme Evagrius² et Théophane³ (vers 810), abrègent exactement leur modèle et ne changent rien à l'inscription; d'autres, au contraire, par exemple les ex-

ներէն եւ որով ճոխացուց մարդկային ծանօթութիւնք: Եւ ապրիոս իրաւունք ունի բնուել որ Պրոկոպիոսն յառաջ ոչ որ խոսած էր այս աքանադարձեան վրայ, Բայց այն ատեն այս իրնդիրը շատ կարեւոր կէտ կ'ըլլայ Մովսիսի Խորենացու աղբրաց քննութեան տեսակետով: Արդեամբ ալ Խորենացի կը պատմէ (Ա. ԺԺ) թէ Գանանացիք՝ Եփեսայս սուղեւէն փախելով ապստամբեցան յԱգռա (*), եւ թէ այս բանս կը հաստատուի յաւորք արձանագրութեամբ, զոր ցայսօր ալ կրնայ մարդ տեսնել յԱփրիկէ, քանդակուած սեան մը վրայ. «Ի Եփեսայ գտնուի քիւրսեւն մի Լեփորքոս Գանանացոց եկած քննելու արդ:»⁴

Առաջին տեսութեամբ կը գտնենք այստեղ Պրոկոպիոսի պատմածին քաղաքացի մը: Առաջին մանրակող Համեմատութիւն մը կը ցուցնէ քանի մը տարբերութիւններ, որոնք արժանի են նկատողութեան առնուելու: Դասի Բանաշխարհագր. Պրոկոպիոսի այն տեղւոյն մէջ չկայ, ուր միայն Պաղեստինի երկու աղբեր յիշուած են՝ Գերգեսացիք եւ Եփեսացիք: (*Γεργεσαῖοι τε καὶ Ἰεβουσαῖοι*). Փախտակահար այնտեղ չեն բուրդ բնաւ թէ բլլան Լեփորքոս, այլ ամբողջ գողովուբըն (*ὁ λαός*) է որ կը գաղթէ Երկրէն: Ըստ Պրոկոպիոսի՝ ապստամբեցան Գանանացիք ի Լեբիա (*εἰς Λιβύην ἐστάλησαν*). Խորենացիք՝ որ այլուր Լեբիա բառը կը գործածէ (Բ, Բ) չոս ուրիշ բաներ գործածած են՝ Ագռա, զոր ետքէն պիտի մեկնենք, եւ Ափրիկէնք. այս բաները Հայոց Պատմութեան մէջ մէյ մըն ալ չեն գտնուիր: Խորենացիք չ'ըսեր թէ սինները եղին՝ Հատ եկին, եւ Եփեսայի կողմէն որդի Լեփորքոս արձանագրութեան չայերեն բնագրին մէջ: Արեւմտեւոր տակաւին յաւելուլ քանի մը մաս նրամանութիւններ ալ, բայց այն նախընթացն ալ արդեն բաւական է: Ով որ ուսումնասիրած է Մ. Խորենացու իւր աղբրերները գործածելու կերպը, յայտնի է անոր որ չ'այ պատմագրին պատմածն չէ ուղիղ Պրոկոպիոսի պատմութենէն: Ասմ թէ բնէնք՝ Պրոկոպիոսի գիրքը Մ. Խորենացու աղբրերն եղած չէ: Այս երկու Հեղինակաց մէջ կոյ երբորք մ'ալ, զոր պէտք ենք այժմ փնտռել:

Այն պատմագրաց շարքին մէջ՝ որոնք Պրոկոպիոսի ծանուցած իրողութիւնն եւ արձանագրութեան բնագիրը յառաջ բերած են, ոմանք՝ Բնագր. Եւ ապրիոս⁵ եւ Թեոփանէս (Իբր 810թ)⁶ Ճղտութեամբ կը համառօտեն իրենց գաղափարը եւ արձանագրութենէն բան մը չեն փոխեր. ուրիշներ՝

¹ Ի Եփեսայ գողով փախուցաւ մը նախարար Գանանացոց կ'ըլլէ բնակել տաս:

² H. E. IV, 18.

³ Chronographia, ed. C. de Boor, I, 200.

⁴ Մ. Խոր. Գիրք Ա. ԳԼ. ԺԺ:

⁵ Եկչ. Պատմ. Դ, 18:

⁶ Ժամանակագրութիւն (Հրա. C. de Boor) էջ 200:

traits attribués par Cramer à Jean d'Asie¹ et le Dictionnaire de Suidas,² modifient certaines parties du récit et donnent un autre texte de l'inscription: Nous sommes des Cananéens qu'a mis en fuite le brigand Josué.³ C'est parmi ces derniers que nous trouverons la source de Moïse de Khoren.

La nouvelle formule de l'inscription ne porte point fils de Navé, mais elle a le mot Cananéens. Si Moïse a traduit par նախարար Գանանացոց, il y était autorisé par son modèle. En effet, les deux textes de Cramer et de Suidas ne disent point que tout le peuple a pris part à l'émigration, mais seulement les chefs (Cramer: οἱ δυνάσται, Suidas: βασιλεῖς καὶ δυνάσται.)

Les lignes qui servent de préambule à l'inscription donnent également lieu à des rapprochements intéressants. Et comme le texte de Suidas est de beaucoup le plus complet, c'est lui que nous allons mettre en regard de l'arménien de Moïse de Khoren.

Moïse de Kh. I. 19. Suidas, s. v. Χαναάν.

Ի սատակել սորս զՔա-
նանայի՝

անցին ի սմանէ փախը-
տականք

յԱղաւս
նաւելով ի Թարսիս.
Եւ յայտնի գրոյմամբ,
որ յարձան արքիկեցոց
աշխարհէն գրեալ.

կան մինչեւ ջրայոր Ժա-
մանկի
արդարապէս այսպէս.

... ἐκβαλὼν πάντας
τοὺς βασιλεῖς καὶ δυνάστας τῶν ἐθνῶν. οἵ-
τινες ὅτ' αὐτοῦ διωχό-
μενοι διὰ τῆς παραλίου
Λιγύπτου τε καὶ Αἰθύγης
κατέφυγον

εἰς τὴν τῶν Ἀφρων
χωρὰν ...
καὶ ἐν πλάξῃ λιθίνας ἀ-
ναγραφάμενοι τὴν αἰ-
τίαν δι' ἣν ἀπὸ τῆς Χα-
ναναίων γῆς ᾤκησαν
τὴν Ἀφρικὴν.
καὶ εἰσιμέχρι νῦν αἱ τοι-
αῦται πλάξεις ἐν τῇ Νου-
μίδιᾳ, περιέχουσαι οὕ-
τως.⁴

Suit, dans le grec et l'arménien, l'inscription déjà étudiée. La comparaison de ces deux textes provoque les observations suivantes:

¹ Cramer, Anecdota graeca paris. II. 389.

² Article Χαναάν. Ed. Bernhardy, II, 2, col. 1593 et sv.

³ Ἡμεῖς ἔομεν Χαναανοί, οὓς ἔδιωξεν Ἰησοῦς ὁ ληστής.

⁴ Le texte publié par Cramer est évidemment un extrait de celui qu'a transcrit Suidas. Le voici: Οἱ δυνάσται τῶν ἐθνῶν ὑπὸ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ διωκόμενοι, καὶ μὴ προδοχθέντες παρ' Ἀλγυπτιῶν, εἰς τὴν τῶν Ἀφρων χωρὰν μετοικήσαντες ἐπέγραψαν. Suit l'inscription que nous avons donnée plus haut.

որինակի Համար այն Համանաութիւնքն՝ զոր Քրեդէր Յովհաննէս Արարաւոր՝ կ'ընծայէ, եւ Սուրդասայ Բաագիրքը՝ պատմութեան ինչ ինչ մասերը կերպարանափոխ կ'ընեն եւ արձանագրութեան ուրիշ բնագիրը հը կու տան. Սէս եւս Գանանայէ, զորնէ ֆախաւանքսն շատ աւելի Յեռու՝ Այս վերջոցս մէջ կը գտնենք խորհուրդս աղբիւրը:

Արձանագրութեան նոր բանաձեւը շուտ արդէ նախ քան իսկ, այլ ունի՝ Գանանայէ, եթէ Մ. խորհուրդն նախորդէ Գանանայութեան: Արդեամբք ալ թէ Քրամերի եւ թէ Սուրդասայ բնագիրը չեն ըսեր թէ ամբողջ ժողովուրդը մասնաւորապէս իւր քաղաքականութեան, այլ միայն — քիչ (Քրամեր՝ αἱ δυνάσται, Սուրդաս՝ βασιλεῖς καὶ δυνάσται.)

Արձանագրութեան իբր ներածութիւն կազմող սորէն ալ Հետաքրքրական Համանաութեանց առիթով կու տան, եւ որովհետեւ Սուրդասայ բնագիրն ամենէն աւելի կատարական է, զայն կը գտնենք յաջորդաւ Մ. խորհուրդս Հայերէնին դէմ առ դէմ:

Մ. խորհուրդի, Ա, ԺԹ. Սուրդաս, համ. Χαναάν.

Ի սատակել սորս զՔա-
նանայի՝

անցին ի սմանէ փախը-
տականք

յԱղաւս
նաւելով ի Թարսիս.
Եւ յայտնի գրոյմամբ,
որ յարձան արքիկեցոց
աշխարհէն գրեալ.

կան մինչեւ ջրայոր Ժա-
մանկի

արդարապէս այսպէս.

Մերեւալ զամենայն ար-
քայս եւ զընտանարս աղ-
իւսց, որ վտարեալ ի
հմանէ՝ ընդ ծովափունս
Եգիպտոսի եւ Լիբիայ

փախեան
ստիկանք
յԱղաւս
նաւելով ի Թարսիս.

Եւ ի տարածափ քարե-
որ յարձան արքիկեցոց
զէնս գրեալ զպատմաւս,
որ վասն ի Գանանացոց
աշխարհէն եկին բնակել
յԱփրիկէ.

Եւ կան մինչեւ ջրայոր
այս տարածափ ի նու-
միդա,
որ ունեն այսպէս.¹

Հոս կը յաջորդէ յունիս եւ հայոյն մէջ արձա-
նագրութիւնը, զոր արդէն ստույգութիւնը կը
Այս երկու բնագիրքն Համանաութիւն՝ Հե-
տեւեալ գիտաբանութիւնքն ընել կը ստիպուին:

¹ Cramer, Anecdota graeca paris. II, 389.

² Հատուածն Χαναάν, հրտ. Bernhardy, II, 2 հրտ. 1593թ եւս:

³ Մերեւալ Գանանայից, զորս վտարեաց Յեռու աւաղան:

⁴ Քրեդէր Հրատարակած բնագիրը յայտնապէս ծայրաքաղ մըն է Սուրդասին. եւ է այսպէս. «Բանաւորք աղագի փառքաւք ի Յետալս Նաւանայ, եւ ոչ ընկալեալ յԵգիպտոսոց, անցնալ բնակել յԱփրիկին յԱփրիկեցոց գրե-
ծին» — Հոս կը յաջորդէ վերջ հրտած արձանագրութիւնը:

1^o Le mot Արաս dans lequel on avait depuis longtemps reconnu l'Afrique, se trouve maintenant expliqué par le grec εις την των Αφρων χώραν.¹ Je crois très probable qu'il y a là une faute de lecture commise par le traducteur arménien. Sinon il y aurait lieu de corriger Աφρων en Աφρου ou Աφρουս. Ce qui est certain, c'est que Աφρων ne provient pas de Աբրիէ, comme on l'a parfois prétendu.

2^o La différence la plus notable entre les deux textes concerne la route suivie par les Cananéens fugitifs. D'après le grec de Suidas, ils prennent la voie de terre et arrivent en Afrique après avoir longé le littoral (παράλιος) de l'Égypte et de la Libye. Moïse de Khoren, au contraire, les fait naviguer vers Tharsis. Il n'est pas douteux que nous ne retrouvions là une de ces réminiscences bibliques², dont Moïse enrichit si volontiers les sources qu'il utilise.³

3^o Les mots ὥχθησαν την Ἀφρικὴν expliquent la fin de l'inscription d'après Moïse: nous sommes venus habiter ici.

4^o Il n'est pas possible, en comparant la dernière phrase de chacun des deux textes, d'en méconnaître la ressemblance, presque l'identité.

Nous sommes donc amenés à constater l'étroite parenté qui existe entre le texte de Suidas et celui de Moïse de Khoren. Nous disons parenté, non pas dépendance. D'abord Moïse n'a pu mettre à profit l'ouvrage de Suidas, qui écrivait vers le milieu du X^e siècle.⁴ Des raisons qu'il est inutile de développer ici nous empêchent de faire descendre aussi bas la date de la composition de l'Histoire d'Arménie. Ensuite certaines particularités nous font penser que l'auteur arménien n'avait pas sous les yeux un texte tout à fait pareil à celui du lexicon grec. Par exemple, l'inscription qui chez Procope et Moïse est gravée sur des colonnes (στῆλαι, աբանք), l'aurait été sur des plaques de pierre (ἐν πλατῆι λιθίναις) d'après le texte donné par Suidas.⁵ En re-

1. Աբրոն բառը, որուն Աբրիէի նշանակութեամբ գործածուած ըլլալն արդէն ծանօթ էր, պիտի կը մեկուտի յունարեւոյժ՝ εις την των Αφρων χώραν. (յերիբն Աբրոն) կարծեմ թէ հասանակաւորայն հայ թարգմանէն գործած մէկ սխալ ընթերցումն է այս. ապա թէ ոչ՝ զԱբրոն պէտք է ուղղել Աբրոն կամ Աբրոս: Ստորոգ է միայն որ Աբրոն չէր կրնար Աբրիէէն յաստի գալ, ինչպէս երբեմն պնդած են:

2. Երկու բնագրաց ամենէն նշանաւոր տարբերութիւնը կը կազմէ այն ծածան՝ զոր բանած են փախտապալն քանանացիք: Ըստ յոյն Սուիդասայ՝ ցամաքի ծանան բռնելով կը հասնին Աբրիէ՝ Եգիպտոսի եւ Լիբիայի ծովափունքը (παράλιος) դառնալով: Մ. Խորենացի ընդհակառակը կ'ըսէ՝ աղիւն Նաւելով է Թարսիս: Տարալիս չլիով թէ այս բանն Ս. Գրոցը՝ այն նմանազութիւններէն է, որոնցմով Խորենացի իւր գործածած աղբիւրներն մեծ յօժարով թեամբ կը ծօղացնէ:³

3. Սա բառերը ὥχθησαν την Ἀφρικὴν կը մեկնեն Մ. Խորենացու տալած արեւմտադրութեան վերջին մասը՝ եւս ընդհանրապէս:

4. Անկարելի է՝ երկու բնագրաց վերջին նախադասութիւնք համամասնելով չճանաչող երկուքին նմանութիւնը, գրեթէ նոյնութիւնը.

Աւստի ստիպուած ենք հաստատել թէ անձուկ ազգակցութիւն կայ Սուիդասայ բնագրին եւ Մ. Խորենացու մէջ: Արեւելք ուղեւորութեան եւ ոչ ինքնա՝ Կախ Խորենացի չէր կրնար գործածել Սուիդասայ գործքը, որ փաբուն կէսերը կը դրէր: Պատճառներն կան՝ զորոնք աւելորդ է հոս յառաւել բերել, որ կարգելու զմէջ այս չափ յետո մղելու Հոյոց. Պատճառներն յորինման ժամանակը: Ասկէ զատ քանի մասնակցութիւնը խորհել կու տան որ հայն չունէր իր առջեւ յոյն բառագրին աւելցած բնագրին բաւարարին նման բնագրի մը: Օրինակի համար արեւմտադրութիւնը Պրոպագիտի եւ Խորենացու զմով եւնոյ վրայ գրուած է (στῆλαι, Խոր. աշխատ) ըստ Սուիդասայ տուած բնագրի առիտ որոտուից վրայ (ἐν πλατῆι λιθίναις) էր՝ Բնդհակառակը նոյն բնագիրը որոտուից կ'ըսէ՝ ինչպէս Խորենացի

¹ Procope: εις λιβύην ἐστάλθησαν. Théophraste dit encore, au commencement du IX^e siècle:... την ἐστέριον λιβύην, την των Αφρων καλονομένην χώραν. Chronographia, ed. C. de Boor, I, p. 93.

² Նաւել է Թարսիս. Jonas, I, 3.

³ Signalons en passant une autre addition de l'historien arménien. D'après lui tous les chefs Cananéens ne navigent pas vers Tharsis. Un d'entre eux, l'illustre Cananidas (Գրոց մի եւ. քանանիդա...) prend une direction opposée et vient en Arménie fonder une des grandes familles de ce pays. C'est encore là un procédé d'arménisation des sources dont notre auteur est contumier.

⁴ Krumbacher, Gesch. der byz. Litt., p. 261.

⁵ Πλάτῆ, table de pierre, plaque, correspond à l'arménien սախապակ.

¹ Գրոցից. εις λιβύην ἐστάλθησαν. Թ. Կարուն պիտիք թելափակել կ'ըսէ գործնաւ. «արեւմտական Լիբիայ, զոր Խորենացի որդի Աբրոն» Ժամանակագր. (հրատ. C. de Boor) Ա. էջ 93:

² Թեոփրաստ. Ա. 3. Աւստի էլ է Թարսիս:

³ Սեդրակի մասնակցի կ'ըսէր հայ պատմագիրն ուրիշ մէկ յաշտութիւն: Ըստ տնոր բնութեանքի ըստ Խորենացի չունէր ի Թարսիս: Առնցն մին չհակառակ քանակներն (— «Գրոց քի իս քանակներն —) հակառակ պատմութիւնը բռնելով՝ կու գայ ինչպէս է Հոյոս այս երկրին մէջ մեծ գերազանցել: Այս ալ աղբիւրաց Հոյոսըստեան մէկ նշանն է, ինչպէս սովոր է ընել մեր Հեթանոսը:

⁴ Գրոցիցից, Պատմ. բերդ. մասնակցը. էջ 261:

⁵ Πλάτῆ կը համապատասխանէ Հայերէն որոտուից:

vanche le même texte dit des plaques, comme Moïse des colonnes, sans en fixer le nombre comme Procope (στζλαι δύο.)

Il nous faut donc recourir à l'hypothèse d'une source commune pour les deux auteurs. Moïse et Suidas suivent tous les deux une nouvelle rédaction du récit de Procope, faite vraisemblablement de mémoire par quelque chroniqueur; et chacun aura sans doute apporté quelques modifications au texte qu'il avait sous les yeux.

Quelle est cette source commune? Nous ne posons à cet égard aucun renseignement. Nous admettrions volontiers qu'il s'agit d'un fragment perdu de la Chronique de Malalas, copiée de temps en temps par Suidas, et dont le texte actuel est bien écourté à l'endroit où devraient être racontées les campagnes de Bélisaire.¹

Quoi qu'il en soit, notre étude nous conduit à un résultat positif. Moïse s'est servi d'une rédaction postérieure à celle de Procope, et cette dernière n'est point antérieure au milieu du VI^e siècle. Comme personne avant Procope n'a parlé de l'inscription des Cananéens, nous avons là une base plus solide encore que les nombreuses citations de Malalas, qui nous permet d'affirmer la présence dans l'Histoire d'Arménie de documents remontant au plus tôt à la seconde moitié du VI^e siècle.

Un dernier mot. J'étais arrivé au terme des recherches dont je viens d'exposer les conséquences, lorsque j'en ai trouvé une confirmation qui pour moi est d'un grand prix. Depuis plus de quarante ans le point capital de la démonstration, savoir l'antériorité du récit de Procope par rapport à celui de Moïse de Khoren, a déjà été élucidé. Dans un volume publié en 1850, l'illustre historien des Phéniciens, Movers, eut à s'occuper de l'inscription de Tigisis. Il obtint des résultats sensiblement

« և Էր (στζλαι), առանց սնունդ թինն որոշելու՝
ինչպես սննդի Պրոկոպիոս (στζλαι δύο.)

Առաի պետք է գիտնել ենթագրութեան
Հասարակ աղբյուրի մ'երկու. հեղինակաց: Թէ Մ.
Խորենացի եւ թէ Սուրբապ կը հետեւին Պրոկո-
պիոսի պատմութեան մէկ նոր խմբագրութեան, զոր
Հաւանականացնոյն ժամանակագիր մը յիշողու-
թեամբ միայն բրած էր. եւ անասարկոյն երկուքն
ալ քանի մ'երանակաւորմունք բրած են իրենց
առջեւն եղած բնագրին վրայ:

Որն է այս Հասարակաց աղբյուրը: Այս
նկատմամբ ամենեւին տեղեկութիւն մը չունենք:
Յօժարեալմէ կ'ընդունինք որ Մ-ը զաւելորդ կորսուած
մէկ Հատարանոյն ըլլալն է, զոր մերթ ընդ մերթ
կ'որինակէ Սուրբապ, եւ որուն այժմու բնագիրն
շատ կրճատուած է այն տեղի՝ ուր Բելիսարի ար-
շաւանքը պիտի պատմուէր:¹

Ձեռն եւ իցե՛ մեր ուսումնասիրութիւնը
դրական հետեւանքի մը կը հասցնէ: Մ. Խորե-
նացի գործածած է Պրոկոպիոսէն յետնադիւն
խմբագրութեան մը, եւ վերջինս չէ կանուխ քան
Ձ դարուն կէսերը: Որովհետեւ Պրոկոպիոսէն
յառաջ ոչ որ քանանացոյց արձանագրութեան
վրայ խառած է, աւելիք Հաստատուն կուսան մը կ'ու-
նենանք քան Մ-ը առաւելն եղած բազմաթիւ կոչ-
մանքն, որ թիւլ կու տայ մեզ Հաստատութեան շնորհ
Պ-ման լինելու մէջ յիշատակարաններ կան՝ որոնք
ամենէն կանուխ մինչեւ Ձ դարուն երկրորդ կէտը
կը հասնին:

Վերջին խօսք մ'ալ: Արդէն հասած է ի
եղբակացութեան իմ հետազոտութեանցս, որոնց
հետեւութիւնքն այժմ իսկ հաջորդեցի, երբ
զտայ անոր Հաստատութիւն մ'որ ինծի համար շատ
մեծ յարգ ունի: Արդէն քառասուն տարի կայ որ
լուսաբանած էր այն ապացոյցման գլխաւոր կէտը,
այսինքն թէ Պրոկոպիոսի պատմութեան կանխա-
դիւն է քան Մ. Խորենացոյնը: Մ-իցե՛ փոխհիկե-
ցոյց մեծանուն պատմիչը՝ 1850ին հրատարակած
մէկ զբոսն էր զբաղած է Տիգիսիսի արձանագրու-
թեամբ: Իրեն ալ հանած եղբակացութիւնը կը

¹ Malalas raconte en effet avec assez de détails l'usurpation de Gélimer (p. 459), qui donna lieu à la guerre; plus loin (p. 478) il nous dit comment Bélisaire amena le roi des Vandales prisonnier à Constantinople. Mais pas un mot sur les opérations militaires qui aboutirent à la conquête de l'Afrique. Il y a certainement là une lacune. — L'emploi de Ἀφροι dans le texte de Suidas paraît également nous ramener à Malalas. Ce mot (= Afri) est étranger au grec classique et ne figure pas encore dans Procope. Le Dictionnaire des noms propres grecs de Pape (3. Auflage, neu bearbeitet von Dr. Benseler, 1884.) s. v. Ἀφροι, renvoie uniquement à Suidas. Or ce mot, latin d'origine et d'un usage si peu commun dans le grec du VI^e siècle, ne se rencontre pas moins de cinq fois dans le fragment de Malalas relatif aux événements qui décidèrent Justinien à entreprendre la guerre contre les Vandales (p. 459). Il est difficile de ne voir là qu'une simple coïncidence.

¹ Պրոկոպիոս ալ Մաղապա թաւական մանրամաս-
նութեամբ կը պատմէ Գելիմերի յափշտակութիւնը (էջ
459), որ առիթ առաւ պատերազմին Յետոյ (էջ 478) կ'ըն-
ծէր թէ ինչպէս Բելիսար զՆանալայց թագաւորը դերի
ընթացի կ'ուսումնասիրէր Սալային բառ. մ'ալ շնորհ այն
պատերազմական գործողութեանց նկատմամբ, որոնց յանդի-
շաւ: Սփորիկի աշխարհագրութիւնը Այստեղ ապագաժողով
պակաս կողոր մը կայ, — իրեն ալ նմանապէս թէ Սուրբապը
« Ἀφροι անունը գործածանք Մաղապայ կը ասուի զի մը!
Այս բառը (= Afri) օտար է դասական յունարեան, եւ
տակաւին չէ անուոյր Պրոկոպիոսի քով: Պապարի յունա-
կան անունաց Բազմերը (Պ. ապագը, ինքզ աշխատասի-
րեալ է Պելլեյերի, 1884ին) « Ἀφροι բառին ուրիշ անդ մը
սոց չէ ասը՝ բայց միայն զՍուրբապ: Արդ այս բառն որ
լատիներէն է ծագմամբ եւ այնպէս քիչ կը գործածուի Ձ
դարու յունարեան մէջ, հինգ անգամ կը պատահի Մաղա-
պայ այն հասակորտին մէջ, որ կը վերաբերի այն դիպոքի՝
որոնք զԵստրինիանոս մեջքին Վանալայց դէմ պատերազմի
ենանարկելու (էջ 459): Գիտուած է այստեղ պարզ զուարթ-
պութիւն մը տեսնել:

identiques aux miens. Rapprochant les deux récits de Procope et de Moïse, il en conclut que le dernier devait être interpolé, c'est-à-dire ajouté par une main plus récente. Cela lui semblait d'autant plus vraisemblable que le passage de Moïse peut, dit-il, être enlevé à son contexte sans qu'il en résulte de lacune.¹ L'opinion de Movers semble avoir échappé jusqu'à présent à l'attention des arménians; du moins je ne la rencontre mentionnée nulle part.

Nos études précédentes nous permettent de tirer des mêmes faits des conclusions d'un ordre plus général.

A. Carrière.

Paris, 18 février 1894.

¹ Movers, Die Phönizier, II, 2. p. 428 et surtout p. 433.

նոյնանան իմններուս հետ: Համեմատելով Պրոկոպիոսի եւ Մովսիսի պատմածները, կը հետեւցնէ թէ խորհնայի այստեղ ընդհանրապէս մը կրած պիտի ըլլայ, այսինքն յետագայն ձեռքէ կտոր մ'աւելցած: Իրեն այս բանն անով աւելի հաւանական կ'երեւար որ խորհնացոյ այս կտորը, կ'ըսէ, կրնայ դուրս հանուիլ իւր տեղէն, առանց բնագրին թերի մնալուն: Մովսիսի կարծիքը կ'եւրեւայ թէ ցայսօր անծանօթ մնացած է հայագիտաց: Գոնէ չեմ գտներ զայն տեղ մը յիշատակուած:

Մեր նախորդ ուսումնասիրութիւնը թող կու տան աւելի ընդհանուր հետեւեւթիւններ հանել նոյն իրողութիւններէն:

Ա. ԳԱՐՐԻԵ

Փետրիկ, 18 Փետրուար 1894:

¹ Մ.-Էրմ. Փիւնիկցիք. Բ. 2. էջ 428 եւ մանաւանդ էջ 433:



ԱՐԱՐԵՍՏՈՐԻՍԱՆ

ԳԵՂԱՐՈՒՆԵՍԱԿԱՆ

ԱՐԵՎԵՍՏՈՐԻՍԱՆ ԵՎ ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՐԵՎԱՆԻ



մենեւին տարակոյս չկայ թէ երաժշտութիւնը միւս գեղարուեստից համեմատութեամբ աւելի դանդաղ զարգացում ունեցաւ: Գեղարուեստը բնութեան այլեւայլ ձեւերուն մէջ աւելցան իրենց զարգացման նպաստող անմիջորդական օրինակներ, ուր ընդհակառակն երաժշտութիւնը նախնաբար

ստիպուած էր ականջ դնել բնութեան անորոշ ձայներու: Չայնական զանազան կերպարանաւորումներ հարկ էր նախ մարդուս սրտի խորքէն քաղել, որ պտտառան ալ երաժշտութիւնն իբր խորհրդաւոր եղանակաւ կը յայտնէ այն ամէնը, զոր կենդանի խօսքն այլ եւս ի վիճակի չէ բացատրել: Երկայն ժամանակի մանաւանդ թէ բազմաթիւ դարաւոր ջըրջաններու հորովման հարկ էր սպասել, մինչեւ կարելի եղաւ նախական պէսպէս կերպարանաւորումներ ձայնանիւններու միջնորդութեամբ բնական տեսութեան շօշափելի ընել:

Երբ քրիստոնէութիւնն յերեւան եկաւ եւ իբրեւ ամենակարեւոր եւ ընդհանրական կրթիչ հանդիսացաւ մարդկութեան համար, եկեղեցին ինչպէս ուրիշ գիտութեանց եւ արուեստից՝ նոյնպէս թէ հին ուխտի եւ թէ յունական հին երաժշտութեան նշխարներն ամփոփելով՝ յատկացուց աստուածային ուշադրանք, զորոնք նաեւ տակաւ զարգացուց: Հաջիւ այս շրջանէս կը սկսի յատուկ, իրական ու պատմական երաժշտութիւն մը: Քրիստոնէութեան առաջին հազարամեակին երաժշտութեան անուանի ներկայացուցիչներն են Ս. Ամբրոսիոս Միլանի արքեպիսկոպոսն (Գ. Գ.) եւ Մենն Գրիգոր քահանայապետը (Ջ. Գ.): Այս երկու հանձարներուն նշանակութիւնն ու արժանիքը նկատմամբ երաժշտութեան յօրինական կանոնաւոր-